

Skica nagrobnika za rabina Chaima ha-Cohena

NATAŠA GOLOB

"Tu je pokopan pošten mož, Chaim ha-Cohen. Razdelil je svoje imetje revežem in potrebnim. Najbolje, kakor je mogel, je izpolnjeval postavo Gospoda Gospodov. Mnogo let je delal zvok šofarja, izvajal je zapoved mohela, bil je prvi, ki je stopil na bimo in pozdravil ljudstvo. Še več, častil je Boga s svojim grlom in molitvijo na velike praznike. Bil je posebno natančen pri spolnjevanju zapovedi in razmišljal je o zakonih podnevi in ponoči. Služil je kot vodja skupnosti več dni, ne da bi se utrudil. Petek, na večer šabat, enajsti dan meseca ijar [5]585.

Naj njegova duša počiva na pragu življenja."¹

Arhiv Republike Slovenije hrani pod oznako AS 1080, Collectanea, fasc. 2, načrt za nagrobnik, ki je nepravilnih oblik in ima največje dimenzije 912 x 771 mm. Narisan je na tenkem papirju s tintama dveh vrst ter večkrat preganjen. Zgoraj navedeno besedilo je pisano v kaligrafskih hebrejskih črkah aškenazijskega tipa, z večšo roko in skrbno, tako da so v 2., 3. in 4. vrsti vidni popravki s svinčnikom, kar pomeni, da so se pri načrtovanju nagrobne plošče potrudili.

Očitno je bila skupnost maloštevilna, ker je Chaim ha-Cohen opravljal mnogo dolžnosti: bil je predstojnik, ki je smel trobiti na rog (shofar) ob največjih praznikih, ki sta Rosh Hashanah (Roš ha-Šana) – novo leto – in Yom Kippur (Jom Kipur) – dan sprave; izvajal je obred obrezovanja: mohel je nož za obrezovanje; bil je voditelj, ki je z bime, povišanega dela v sinagogi, pozdravil zbrane; bil je kantor in bil je moder, pravičen in delaven mož, doberdelnik. Datum 11. ijar 5585 se najbrž nanaša na datum njegove smrti.

Vse dolžnosti Chaima ha-Cohena so atributivno zaznamovane v temenih stranskih lokov: na levi so rog, mohel in posodica, ki je v rabi pri obrezovanju, na desni sta roki, razprti v obredni, molilno-pozdravni gesti.

Četudi je bila skupnost tako majhna, je bila vendarle dovolj velika, da je pripravila načrt za takšen nagrobnik in poskrbela za klesarja. Vendar s tem še ne moremo reči, da gre za ljubljansko skupnost. V Arhivu Republike Slovenije je namreč zraven načrta za nagrobnik shranjen še drug

dokument, ki je dodatek k poročni pogodbi. Iz tega zapisa je razvidno, da se je leta 1810 poročil neki Moise, sin Chaima ha-Cohena iz Mammelsdorfa, z Leo, hčerko učenega Yosela Wertheima iz kraja Fürth.² Ker se ime Chaima ha-Cohena ponovi in je med letom poroke sina Moiseja (1810) in Chaimovo smrtjo (1825) še sprejemljiva časovna razlika, bi kazalo pomisliti, da sta oba dokumenta prišla iz teh krajev v bližini Regensburga v Slovenijo hkrati in iz ene same družinske zapuščine. Tako kot so lahko člani družine kupili nagrobnik (če se je denimo zemljišče z grobom znašlo v rokah novega lastnika) in ga kot spominsko obeležje odnesli s sabo v drug kraj,³ je še

² Dokument, ki je dodatek k poročni pogodbi, se v hebrejščini imenuje "tena'im", kar pomeni "pogoji". Ključni podatki so zapisani na začetku: "Torek, 15. dan tamuza leta 5570 (= 1810) po stvarjenju sveta. Tu, v vasi Boh (?). Ženin je Moise, sin Chaima ha-Cohena iz Mammelsdorfa; zraven sta Yosef Wertheim in njegova hčerka, devica Lea, iz kraja Fürth. Ženin je dal plačilo, v skladu z določili skupnosti Fürth, vsoto devetstotih rajhstalerjev, dal ji je obleko za prazni in navaden dan, posteljo s pregrinjalom, darila. Oče ženina je dal tri tisoč zlatih rajnišev in lepo obleko in darila in varščino. In sedaj sta se poročila, tako sta zapečatila imetje..." Potem sledijo določila, kaj je treba družini vrniti, če eden od mladoporočencev umre, na koncu so trije podpisi in kadelni podpis pisarja. Tudi to besedilo je prevedel Malachi Beit-Arié, ki je opozoril, da so imena krajev pisana nedosledno: Mammelsdorf je drugič pisan Amelsdorf, Fürth pa bi bilo mogoče prečrkovati tudi v Fior ali Fiord. Zaradi razlik v prečrkovanju pa je tu navedeni Mammelsdorf najbrž identičen s krajem Mällersdorf pri Regensburgu. Datum, 15. dan tamuza 5570, ustreza 17. juliju 1810.

³ V mislih imam nagrobnik za Judinjo iz družine Luzardi, ki ga je njena družina kupila v Mariboru in prenesla v Gorico. Prim.: Janez Mikuž: Nekdanja židovska četrt in nekdanja sinagoga v Mariboru, ČZN 71/2000, št. 1-2, str. 164. – O judovskih pokopališčih in nagrobnikih je J. Premk napisal: "Kjerkoli so se Judje naselili, je bila njihova prva skrb, najti ustrezen prostor za pokop preminulih. Skrb za ureditev pokopališča je bila še pomembnejša kakor postavitev obrednega prostora, ker je lahko molitev potekala kjerkoli, tudi na prostem. Pokopališče je bilo v judovskih očeh hiša večnega miru. Grob vsakogar naj bi se ohranil na veke, dokler ne bo umrl v mesianski dobi – ob koncu časov – obujen v novo življenje. To pomeni, da grobov po preteku določenega obdobja niso smeli premikati, da bi tako ustvarili mesto drugim ali prostor uporabljati v drugačne namene. Truplo so lahko izkopali le v primeru, ko so ga hoteli prenesti v grob v Izraelu. Grobovi naj bi bili kakor sinagoga usmerjeni proti vzhodu, v smeri Jeruzalema. Po pokopu je grob v lasti pokojnika in posebne oskrbe grobov ni. Grob postane eno z naravo, vendar judovstvo je pozna polaganja rož ali vencev na grobove. Iz bibličnega obdobja pa se je ohranil običaj polaganja kamnov na grobove, ki so bili izvorno tudi zaščita pred roparskimi živalmi." Prim.: Janez Premk: Kulturni

¹ Nagrobni napis je prevedel Malachi Beit-Arié, profesor za hebrejsko paleografijo in predstojnik Inštituta za kodikologijo na Hebrejski univerzi v Jeruzalemu, ob svojem obisku v Ljubljani, aprila 1994. – Datum, enajsti dan meseca ijar 5585, ustreza 29. aprilu 1825; za oba datumska preračuna se zahvaljujem Janezu Premku.

toliko večja verjetnost, da je načrt predstavljal zapisani spomin na cenjenega rabina ha-Cohena.

Načrt je izjemen, v resnici enkraten: takšni osnutki so bili uničeni, takoj ko je bil nagrobnik izklesan, zato je, kakor je v ustreznih podatkovnih bazah preveril M. Beit-Arié, nemara (!) edini svoje vrste na svetu. Po kompoziciji je značilen primer aškenazijskega nagrobnika, ki je predviden za pokončno postavitve.⁴ Polje nagrobne plošče je arhitekturno zasnovano: ob straneh rasteta z visokih baz vitka stebriča, ki sta poudarjena s poševno potekajočimi progami.⁵ Stebriča imata vlogo obroba in na vrhu se ta motiv spremeni v vrvičasto obrobo, ki obteka tridelni stopnjevani vrh: polkrožni zaključki so dali poudarjen prostor za vpis ha-Cohenovega imena in za znamenja njegovih pristojnosti, s čimer je njegov pomen za skupnost, ki ji je služil, posebej poudarjen. Nagrobne plošče 19. stoletja poznajo nekaj novosti, denimo napis v dveh jezikih, v hebrejskem in jeziku svojega okolja, uvajajo dekorativne floralne prvine, pozneje celo reliefne in polnoplastične okrase, hkrati pa ohranjajo tradicionalno vrezane reliefne risbe. Upodobitve svetih in liturgičnih predmetov seveda niso mogle dobiti prostora na slehernem nagrobniku, ker so, tako kot pri ha-Cohenovem nagrobniku, vezane tudi na položaj, pristojnosti in zasluge posameznika v skupnosti. Med temi predmeti pa najdemo zlasti menor, plošči z desetimi zapovedmi, skrinjo s Toro, amforo, palmovo vejo (= lulav), sadež limonovca (=etrog), šofar ipd., kar navsezadnje poznamo iz mozaičnih okrasov sinagog v predrimskem obdobju, iz katakombnega slikarstva, vezenin, zlatopisov na steklu itd.

Dve kvaliteti tint mogoče nakazujeta, da sta pri risanju sodelovali dve osebi. Risba je sorazmerno skromna, kaligrafija pa je odlična: navsezadnje je bila skorajda popolna pismenost, zapovedana z namenom, da je lahko vsak član skupnosti bral svete knjige in zvesto izpolnjeval zapisane dolžnosti, primerna osnova za obvladovanje več tipov pisav. Vendar želim ob tej priložnosti dodati, da vsaj iz srednjega veka poznamo določilo, da so za obredne zapise uporabljali posebne tinte, dru-

gačne od tint za vsakdanjo, rekli bi laično rabo. Ni mi znano, kje je meja med tema območjema, čeprav so za zapisovanje Tore, tefilina, mezuze, mahzora in mišne⁶ nedvomno uporabljali posebno tinto, za trgovske, šolske zapise, pisma in podobno pa tinto za profano rabo. Ne morem pa reči, kam so uvrstili na primer talmud, pa kadiš, kehila,⁷ napise na nagrobnikih in podobne tekste. Polje svobodne odločitve je bilo obsežno in ta je bila prepuščena posamezni skupnosti.

Hebrejski jezik pozna za tinte različnih kemijskih sestavov eno samo besedo: "dio". Zanimivo je, da je v Svetem pismu zapisana enkrat samkrat: "Baruha pa so vprašali in rekli: 'Povej nam vendar, kako si mogel zapisati vse te besede iz njegovih ust?' Baruh pa jim je rekel: 'Narekoval mi je vse te besede in jaz sem jih s črnilom napisal v knjigo.'" (Jeremija, 36, 17-18) Tinte kot snov obravnava talmud, le da je treba biti pri branju previden in sklepati logično.⁸ Ker je bil mišna, jedro talmuda, kodificiran v 2. stoletju, se je z razlagami iz naslednjih stoletij nabralo veliko besedil. V 2. stoletju so v Palestini uporabljali tinte na osnovi oglja, vendar so bile sestave različne glede na dodatke in verjetno tudi barve oz. odtenki: iz 7. stoletja je znana responza, da Sefer Tora, Peteroknjižje, ne sme biti pisana z zlatimi črkami. Iz tega časa tudi natančno izvemo, kakšna so bila določila o obrednih tekstih: bila so zelo stroga, zaobjemala so kakovost pergamenta, število vrst v stolpcu, število besed v vrsti, določala so, koliko napak je dopustnih, kakšne napake so sprejemljive in kakšne so prepovedane itd. Toro, zapisano z zlato tinto, so morali zapreti v genizo in zakopati.⁹

spomeniki in pisni viri iz srednjeveškega Maribora kot pričevalci življenja judovske skupnosti, Ljubljana 2002 (magistrska naloga, tipkopi), str. 49.

⁴ Aškenazijski nagrobniki so praviloma pokončne plošče in nagrobna obeležja aškenazijskih rabinov so v 19. stoletju včasih povezala tip sarkofaga s ploščo. Sefardski nagrobniki (ki jih najdemo v Splitu in južni Dalmaciji, srednji Bosni itd.) so nizke pravokotne plošče, položene na tla ali prislone na po-bočje ali malce podprte s kamnom ali zemljo. Prim. Vidosava Nedomački, Tombstones, v: Jews in Yugoslavia, Zagreb 1989, str. 33.

⁵ Ker gre za osnutek nagrobnika, je risba dokument zelo odprte delovne faze. Tako si je mogoče zastaviti vprašanje, ali so s poševnimi progami na stebrih hoteli nakazati motiv marmora-cije, ali pa so – glede na notranjesučno smer – imeli v mislih tordirane stebre, ki se s svojo svedrasto obliko sklicujejo na stebre iz Salomonovega templja.

⁶ Tora = (dobesedno) navodilo, zakon; to je prvih pet Mojzesovih knjig, Pentatevh oz. Peteroknjižje. Tefilin = obredni usnjeni škaticli, ki so ju privezali na glavo in levo roko med jutranjo molitvijo, v njih pa so shranjeni drobni zvitki z odlomki iz Peteroknjižja. Mezuza = zvitok z odlomki iz Peteroknjižja, ki je vstavljen v pušico ob hišnih vratih). Mahzora = molitvenik za vse leto. Mišna = pravna zbirka, ki pa je jedro talmuda.

⁷ Talmud = poleg verskih in posvetnih pravnih določil vsebuje tudi legende, izreke in pregovore. Kadiš = molitve sina za umrlim očetom. Kehila (kehillah oz. kehillah kadosha) = dokumenti o ureditvi svete skupnosti.

⁸ Talmud ima dva dela: mišna je jedro, ki se deli na šest knjig, ki imajo vsega 523 poglavij, ter na dopolnila ali komentarje (imenovane guemarot). V drugi knjigi je pravno določilo, ki se v približnem prevodu po angleški predlogi glasi: "Ločitveno pismo se zabeleži na kakršnokoli osnovo, na oljčni list, na kravji rog... na roko sužnja, pod pogojem, da se zapis izroči ženi." Cit. po: Mishnayot, London 1953, III. knjiga, 44r. – Dobesedno branje seveda zastavi vprašanje, koliko besed je bilo zapisanih na oljčnem listu, kako je ločena žena prevzela zapis na sužnjevi roki itd. Razumeti je treba v interpretaciji, da je nosilec zapisa lahko list, koščena ali roževinasta ploščica in – najbrž – da je ženi z roko sužnja izročen ločitveni dokument.

⁹ Ta določila so zapisana v besedilu, znanem kot Meseket soferim. – Geniza je prostor, kamor so odlagali sveta besedila, ki niso bila ali niso bila več v rabi. Zvitkov in knjig s svetimi besedili niso nikoli uničili, pač pa odložili, spravili v genizo. Ta je bila bodisi ob sinagogi bodisi na pokopališču.

Slika 16: Zapis z železotaninskim črnilom na skici nagrobnika, AS 1080 (Collectanea), fasc. 2, židovski dokumenti.

Recepti za sestavo tint so sprva zelo lapidarni in se sčasoma bogatijo, vendar jim je zelo težko priti do dna. Monique Zerdoun Bat-Yehouda navaja iz 2. stoletja recept, ki pravi, da smejo biti za zapis uporabljene naslednje sestavine: "...dio, sam, sikra, koumous, kankantum in vse trajne snovi... ne sme pa se pisati s pijačo ali sadnim

sokom ali snovjo, ki se ne ohrani."¹⁰ Pozneje, v

¹⁰ Monique Zerdoun Bat-Yehouda: *Les encres noires au Moyen Âge (jusqu'à 1600)*, Paris 1983, str. 101: navedene sestavine dio, sam, sikra, koumous, kankantum so malone neopredeljive. Kankantum je kovinska sol, železov ali bakrov sulfat, učeni Raši iz severnofrancoskega Troyesa je v 11. stoletju dopolnil

visokem srednjem veku, se recepti obogatijo s pojasnili, da so za izdelavo tinte dovoljena vsa olja, najboljše pa je olivno olje, prav tako so vse saje dovoljene za počrnitev tinte, najboljše pa so saje olivnega olja.¹¹ Skozi recepte se ponavlja vzorec, ki zrcali skrb srednjeveških in poznejših piscev obrednih besedil: tinta mora biti črna in ne sme se izbrisati, besedilo se mora vezati s pisno osnovo.¹²

Mojzes Maimonides (1135-1204), veliki filozof, teolog in zdravnik iz Kordove, je sicer pripadal sefardskemu kulturnemu krogu, vendar so njegove besede obšle vso Evropo. Recepti, ki jih je zapisal, ne govorijo več o olivnem olju, tintne substance niso več tekoče, ampak so čvrste, vezane z drevesno smolo in medom, kankantum je izginil, zato pa se je pojavil izvleček iz šiška: "Kako se pripravi tinta: postrga se saje,¹³ pridobljene iz olj, smole, voska ali podobnih snovi. Nato se jih veže z drevesno smolo in kančkom meda, nato se dolgo gnete in na ravni podlagi oblikuje v kolačke, ki se jih posuši in shrani. Ko se je treba lotiti pisanja, se jih namoči v precedek iz šiška ali česa podobnega in se s tem piše. Če je treba zbrisati, se tako lahko stori. To je najboljša tinta in se jo lahko uporabi za pisanje liturgičnih zvrtkov, tefilinov in mezuzotov. A če so bila ta tri besedila pisana s precedkom iz šiška ali kankatuma, ki je bolj trajen in se ne zbrše, se tinta lahko uporabi za liturgična besedila."¹⁴

Na drugi strani pa je ob približno istem času za francosko-belgijsko ozemlje značilna in nadvse razširjena tinta rjavkaste barve, ki je spričo dosegljivih surovin in vzporedno s prizadevanji krščanskih skriptorijev imela precej drugačno sestavo. Gre za tanine, ki so pod vplivom sulfatnih soli (znanih kot vitriol) rjavkaste tinte rastlinskega izvora spremenile v črne. Rabbenu Tam (1. polovica 12. stoletja) je zapisal, da te tinte niso primerne za liturgično rabo, ker precedki iz šiška ne ustrezajo določilom, zapisanim v Mišni: "zrno tinte, ne pa tekočina".¹⁵

Najstarejši recept za železotaninsko tinta v Evropi je znan iz 12. stoletja (islamski avtorji jih sporočajo od 9. stoletja dalje); prav naglo se je pojavilo več različnih sestavov in v 13. stoletju se še pogosto sklicujejo na pomen barvnega učinka. Predvsem v italijanskih rokopisih 15. stoletja je veliko receptov, ki so jih zapisali judovski kopisti,¹⁶ vendar sta kakovost tint in njihovo odzivanje na pisnem nosilcu odvisna tudi od tega, kako je bil nosilec pripravljen. To kemijsko-fizikalno razmerje se je izkazalo kot nadvse spremenljivo že znotraj posameznega rokopisa glede na kakovost pergamenta ali papirja, količino tinte in širino peresa. Besedilo na osnutku nagrobnika za Chaima ha-Cohena je, kot so dokazale tudi preiskave z metodo PIXE, zapisano z železotaninsko tinta in fin, presojen papir za osnutek nagrobnika se je odzval na tinta najbrž še bolj občutljivo, kot bi se kakšen kompaktniji nosilec, zato so nastale razjede.

SUMMARY

SKETCH FOR THE TOMBSTONE OF RABBI CHAIM HA-COHEN

The paper presents the sketch for the tombstone of Chaim Ha-Cohen, died on 29 April 1825. The translation of the memorial text prepared for the carver is commented through liturgical elements sketched on the top of the drawing. The article also mentions some specifics in the usage of inks in the Jewish communities and quotes several aspects of the fabrication of inks from the 2nd century onwards, with special regard to the rules applied to the sacred texts.

znanje s podatki, da je sikra minij, sama je rumeni žvepleni arzenik, koumous pa drevesni sok itd. Mislim, da ni vprašanj ob teh pojasnilih nič manj.

¹¹ Zerdoun Bat-Yehouda, str. 103; gre za recepte iz 11. do 13. stoletja, vsi rabini pa so živeli v velikih zahodnoevropskih mestih in so pripadali aškenazijski tradiciji.

¹² Zapisi, starejši od 2. stoletja so izvzeti; dotlej so jih pisali tudi na usnje, papirus in lesene ploščice, tinte so bile prilagojene kakovosti pisne podlage (pergament za Mrtvomorske zapise je bil izdelan brez apnice) in z različnimi rastlinskimi sokovi in moko so pripravljali velik del pergamentov v pokrajinah vzhodnega Sredozemlja – kar je bilo pozneje prepovedano.

¹³ Maimonides je v tem delu, Hilchot Tephilin (I. poglavje, 4. halakha) izrecno zapisal, da se uporabi samo tiste saje, ki se usedejo na notranje stene posode, povezane nad plamenom.

¹⁴ Zerdoun Bat-Yehouda, str. 111.

¹⁵ Zerdoun Bat-Yehouda, str. 117-119.

¹⁶ "Za tinta, ki ji ni para od Rima do Francije: vzemi 3 litre dobrega belega vina, 4 unče šiška, 2 unči gumiarabika. Zdrobi šiške in gumiarabikum, vendar ne v fin prah. Vzemi poldrugo unčo zelenega kankatuma, ki je zdrobljen in dobro presejan. Zmešaj šiške, gumiarabikum in kankantum ter stresi v vino in temeljito premešaj. Pusti počivati pol dneva; vnovič premešaj in to stori zvečer še enkrat. Naslednji dan to stori dva krat: zjutraj in opoldne; tretji dan ne mešaj, ampak precedi skozi fino platno. Ker se je zgostilo, dodaj enako vino kot na začetku, premešaj kot prvokrat, da dobiš enakomerno dobro tinta. Jaz, Moise, sem to preskusil. Je zelo dobra." Zerdoun Bat-Yehouda, str. 279, transkribirano in prevedeno po rokopisu iz 15. stoletja: Parma, Bibliotheca Palatina, cod. ebreo 402, 7, fol. 4r.